

1. Ojämligheten och dess skugga

En sumerisk hymn från Nippur, skriven med kilskrift och tolkad 1951, prisar gudinnan Nanshe:

Vem känner den faderlöse, vem känner änkan,
Känner människans förtryck av sin broder,
    är mor till den föräldralöse,
Nanshe, som sörjer för änkan,
Som utkräver rättvisa för de fattigaste.
Drottningen tar flyktingen i sitt sköte,
Bjuder skydd åt de svaga.

Fragmentet är fyra tusen år gammalt och därmed ett av de äldsta dokument vi känner. Det talar om förtryck och om föräldralösa och änkor som företrädare för förtryckta grupper. Det förmedlar också en återhållen vrede inför sakernas tillstånd – texten har en moralisk resonansbotten. Den är inte unik. Följande text, hämtad från en stele rest över en egyptisk kammarherre i början av andra årtusendet före vår tideräkning, hyllar samma dygder:

Jag var givmild och frikostig,
En hög ämbetsman utan fläckar.

Jag var en vän av de små,
Mild mot de utblottade.

Jag sörjde för de hungriga utan ägodelar,
Givmild mot de fattiga.

Än en gång ett vittnesbörd om ojämlikhet och om en etisk norm för att balansera den.

Ojämlikheten har följt människan så länge hon har funnits. Överallt har den lämnat spår att friläggas och utforskas av arkeologerna. Situationen var länge densamma under historien. Det var först under 1900-talet som vi började närma oss ett ideal av rimlig jämlikhet – allmän rösträtt, principiell likhet inför lagen, respekt för individens integritet och grundläggande materiell trygghet – och då bara i vissa delar av världen, med åtskilliga återfall i despotism också i Västerlandet. Människans historia är i allt väsentligt en historia om ojämlikhet.

En sådan stabilitet över tiden kräver en förklaring. Inte bara ojämlikheten som sådan utan också jämlikhetsnormen, som har följt den som en skugga, förtjänar en utredning. Vem det än var som tecknade ner de tidiga vittnesmålen ovan reagerade uppenbarligen mot villkoren och bar på en vision om ett annat samhälle.

Politisk filosofi handlar om vad som är ett gott samhälle. Det finns väsentligen tre sätt att bedriva filosoferandet på. Ett – relativt lättjefullt – är att utgå från status quo och diskutera hur det bäst hanteras, möjligen med marginella förändringar utifrån detta nuläge. Machiavelli och Hume är exponenter för den filosofiska metoden.

Ett annat sätt är att dra upp en ritning för ett samhälle utan några argument för eller emot olika alternativ. Platons *Staten* och *Manus lagar*, skissen till det indiska kastsamhället, är exempel ur den traditionen. Det rör sig inte om politisk filosofi i egentlig mening, eftersom man undviker frågan hur den förordade lösningen ska få legitimitet och nöjer sig med att hänvisa till något historiskt dunkelt eller mytiskt. Från nyare tid finns Thomas Mores *Utopia*, Tommaso Campanellas *Solstaden* och Robert Owens och de utopiska socialisternas visioner. Det gemensamma draget hos dessa konstruktionsritningar, som samtidigt gör att man drar på munnen vid läsningen, är detaljeringsgraden. Inte bara regler och föreskrifter för livets alla skeenden utan ofta också bebyggelseplanering ingår i paketet.

En tredje och mer genuint filosofisk tradition söker definiera rättigheter och friheter och på den grunden definiera en legitim bas för den politiska makten. En av de viktigaste traditionerna ser samhällsbyggandet som ett *socialt kontrakt*, enligt vilket en samling individer ger upp en del av sin naturgivna frihet för att samtidigt bli delaktiga i frukterna av den sociala gemenskapen. Den filosofiska överläggningen

handlar då om kontraktsvillkoren.

Någon faktisk historisk situation beskrivs naturligtvis inte med den här tankemodellen, även om man vid några enstaka tillfällen har varit ganska nära något som erinrar om den. Styrkan ligger i stället i att man rensar bordet från historiskt arv och andra tillfälligheter och diskuterar villkoren ur ett perspektiv som åtminstone vad utgångspunkten beträffar är egalitärt; villkoren kan sedan vara så beskaffade att de mycket väl tillåter betydande ojämlikheter. Ansatsen är intellektuellt tilltalande; kontraktsteorier har publicerats i en ganska stadig ström från klassisk till modern tid. De första ansatserna finns hos grekiska filosofer som epikuréer, cyniker och stoiker, försök som systematiserades av Lucretius under 100-talet före vår tideräkning i verket *Om tingens natur*. Under medeltiden togs idén upp i en kristen inramning av Manegold av Lautenbach och Nicholas av Cues. Marsilius av Padua var djärv nog att diskutera kontrakt på icke-religiös grund och var därmed långt före sin tid. Ännu på 1600-talet skrev Hugo Grotius och Thomas Hobbes inom en religiös ram, även om det ganska tydligt framgår att Gud var en hypotes som ingen av dem hade behov av. Rousseaus analys av det sociala kontraktet förebådade den franska revolutionen.

Hobbes och Rousseau provocerade fram liberala svar. De som skrev i den traditionen – Mandeville, Smith, Mill och andra – skrev inte i termer av sociala kontrakt, och sentida författare som von Hayek har deklarerat sin avsky mot

hela idén. Ändå kretsar deras tänkande om samhället ofta kring en sorts idealförfattning – ett av von Hayeks mer lästa verk bär titeln *The constitution of liberty* – så ansatsen finns där i sak om än inte till namnet.

Om idén om ett socialt kontrakt förlorade något av sin attraktionskraft framför allt under trycket av konservativ och högerliberal kritik, fick den nytt liv under 1970-talet med John Rawls *En teori för rättvisa*, och när Robert Nozick några år senare gick till motangrepp med *Anarki, stat och utopi*, resonerade också han i kontraktstermer, även om kontraktet naturligtvis fick ett annat innehåll.

Det sociala kontraktet som tankefigur har funnits med oss i mer än två tusen år och är uppenbarligen här för att stanna.

Påfallande mycket politisk filosofi har skrivits utan någon kontakt med samhällsvetenskaperna. Det är ett ganska märkligt förhållande. Om man tar sig för att diskutera hur människors relationer bör regleras på det politiska fältet, antingen det nu ges formen av ett socialt kontrakt eller en ideal författning, bör kunskap om hur människor faktiskt agerar i olika situationer ingå som en självklar del av underlaget. Eftersom politik till stor del handlar om fördelning av samhällets resurser, både icke-materiella och materiella, och den ojämna fördelningen av sådana resurser är det dominerande intrycket när man sammanfattar människans historia, är en analys av ojämlikhetens mekanismer den rimliga utgångspunkten. Den fundamentala

frågan blir: Varför är alla samhällen ojämlika?

Den naturliga följdfrågan är: Kan ojämlikheten påverkas politiskt? Om ojämlikhet är ett genomgående drag i praktiskt taget alla samhällen, bör man kanske avstå från att försöka påverka den – en tanke som regelbundet har framförts från konservativt håll. Det är dock en förhastad slutsats. Även om ojämlikheten inte kan elimineras, kan den måhända påverkas politiskt till nivå och struktur och på så sätt hållas inom rimliga gränser.

Den tredje frågan är hur de klassiska ideologiska huvudalternativen – liberalism, konservatism, socialism – förhåller sig till ojämlikheten som fenomen. Ideologierna är ju tänkta att vara en sorts kartor med vars hjälp vi ska orientera oss i den politiska terrängen. Om ojämlikheten då är ett av politikens fundamentala problem, är en kritisk granskning av hur den beskrivs och bearbetas inom de ideologiska ramverken central för att bedöma deras hållbarhet.

2. Spela kula

Vi spelade kula på torget en dag,
en liten folkskolegrabb och jag.

Jag hade väl femti, han hade fem.
Vi spelte. Och han förlorade dem.

Han snorade till och gav mig en blick,
då jag visslade överlägset och gick.

Men jag ångrade mig, när jag kom till vår port,
och tyckte det var något fult, jag gjort.

Jag gnodde tillbaka. Men ingenstans
kunde någon säga, var grabben fanns.

Jag skämdes. Jag tror, jag skäms för det än,
när jag ser dem spela kula igen.

Och jag ville ge, jag vet inte vad,
för att en gång få se den grabben glad.

Men nu är han säkert en stor, grov karl,
som släpar och sliter – jag vet inte var.

Och visste jag det, förslog det ej stort.
Man kan aldrig ändra det fula man gjort.

Man kan inte lämna kulor igen
och trösta pojkar, som stelnat till män.

STEN SELANDER, *Spela kula*

De flesta av oss har väl någon gång i barndomen upplevt något av det som Sten Selanders dikt beskriver, antingen i rollen som diktens jag eller som den förlorande folkskolegrabben. Man förflyttas tillbaka till det där ögonblicket och minns segerkänslan eller förlustens bitterhet. Också hos den som segrade fanns måhända en gnagande känsla av att det mest var turen som avgjorde, men den domnade snart bort. För förloraren blev det en lektion i förmågan att hantera det kommande vuxenlivets besvikelser.

Låt oss bortse från de kulsplande pojkarnas upplevelser och ställa frågan: Var det rätt spelare som vann? Vissa uppfattar nog inte problemet. Självklart var det rätt spelare; eftersom han vann, måste han ha varit den skickligare av de

två. Men här finns ett problem, eftersom förutsättningarna när spelet började inte var desamma – »jag hade väl femti, han hade fem«. Kulspel har liksom de flesta andra verksamheter vi ägnar oss åt i livet ett moment av slump. Om två lika skickliga spelare möts och den ene har femtio kulor och den andre har fem, vem har då störst chans att vinna? Regeln är att spelet är slut, när den ene inte har några kulor kvar.

Frågan är enkel. Analysen är mer komplicerad – den kräver ett matematiskt hjälpmedel kallat Markovkedjor – men svaret kan trots det formuleras enkelt. Om den ene har tio gånger så många kulor som den andre, kommer sannolikheten att han segrar också att vara tio gånger så hög, om de är lika skickliga. Det betyder att han i genomsnitt kommer att segra i mer än nio fall av tio, medan den andre segrar i mindre än ett fall av tio.

Detta har inget med skicklighet eller effektivitet att göra. Antagandet är ju att spelarna är lika skickliga. Den som har flest kulor när spelet börjar kommer med stor sannolikhet att segra *bara därför att han har flest kulor*.

Det här är ett exempel på en självförstärkande effekt som tillvaron är full av. Det är lätt att föreställa sig hur den välbeställda turneraren i staden och stadigt ökar sitt kulinnehav, om han nu inte skulle ha oturen att stöta på någon som har hundra kulor, när han själv bara har hunnit samla till sextio eller sjuttio.

Man kan vända på problemet och ställa frågan hur mycket skickligare den fattige måste vara för att han ska ha

lika stor chans att vinna som den som är rik på kulor. Svaret är att han måste vara ungefär 15 procent skickligare.

Scenen med de kulsplande pojkarna innehåller i all sin enkelhet byggstenar till en förklaring av hur ojämlikhet uppkommer även i ett samhälle där förmåga, flit och yttre materiella förutsättningar är jämnt fördelade. Små avvikelser från den perfekta jämlikheten kommer att förstärkas över tiden. Om ägodelar går i arv, förstärks ojämlikheten också över generationerna.

Kulspelet kan också tjäna som utgångspunkt för en politisk diskussion. Måste spelet ha just dessa regler? Svaret är naturligtvis nej. Man kan inskränka spelet så att man bara får delta med fem kulor, om nu den fattigare inte har fler. Då kommer de att ha samma chans att vinna, om de är lika skickliga. Man kan också låta spelet handla enbart om att utveckla sin spelförmåga och låta var och en gå därifrån med lika många kulor som han hade när spelet började. Alternativen är många.

Någon invänder att den som har flest kulor kanske faktiskt är skickligare och att det är därför som han har fler kulor. Det är en invändning som hörs framför allt från dem som har många kulor. Fastän det kan vara sant i vissa situationer, visar redan en snabb blick på faktiskt förekommande ojämlikheter att det är helt otillräckligt som förklaring. Varken historiska eller aktuella skillnader i inkomster och förmögenheter står generellt sett i någon som helst proportion till skillnader i färdigheter eller arbetsinsatser. En

annan aspekt är att det sociala samspel som avgör vem som får vad i viss mån gynnar egenskaper som vi på allmänna grunder inte vill gynna – hänsynslöshet, aggressivitet, lögnaktighet och annat önskat.

Att framgång i konkurrenssituationer inte alltid beror på sådana egenskaper eller beteendemönster som vi skulle vilja förknippa med framgång är en insikt som för många kan vara svår att ta till sig. I den allmänna samhällsdebatten hörs inte sällan argument som kommer riskabelt nära doktor Pangloss tänkesätt i Voltaires *Candide* – att vi lever i den bästa tänkbara av världar. Det som finns på en marknad måste tjäna ett gott syfte; annars skulle det inte finnas där. Men det som sker är inte alltid det bästa från någon allmän synpunkt, inte ens i en miljö där etiska aspekter på handlandet inte komplicerar resonemanget. Ekonomen Martin Shubik ställde en gång frågan »Överlever alltid de mest lämpade?« och besvarade den nekande med ett exempel byggt på dueller. Om två revolvermän möts i en duell, kommer den som har högst sannolikhet att träffa den andre också att vinna duellen med högst sannolikhet. Men det räcker att utöka antalet till tre för att detta inte längre ska vara sant. Om tre män möts i en duell alla mot alla och två av dem har högre träffsannolikhet än den tredje, blir den bästa strategin för dessa båda att bekämpa varandra, och den tredje – minst skicklige – har störst chans att överleva.

Inte ens inom biologin, varifrån doktor Pangloss tanke-
mönster ofta har hämtats, gäller att det som händer tjänar
något allmännyttigt syfte eller ens är ett uttryck för vad vi
tror skulle fälla avgörandet – förmåga att hitta föda, snabb-
het, styrka och liknande. Sexuell reproduktion styrs av ett
antal olika faktorer. Ett verkligt beteendemönster som
ganska nära svarar mot Shubiks duellanter är vad ekologen
John Maynard Smith en gång kallade *sneaky fuckers*, det vill
säga hannar som passar på att para sig med en hona sam-
tidigt som två större och starkare hannar är inbegripna i
kamp om samma hona.

Inom vissa arter betäcks honorna av ett litet antal han-
nar som dominerar helt oproportionerligt i förhållande till
sin styrka. I en sjöelefantkoloni får under en säsong mindre
än en tredjedel av hannarna möjlighet att para sig, och
många hannar lämnar under sitt liv inget eller nästan inget
genetiskt avtryck, därför att de dör innan de når könsmog-
nad eller konkurreras ut. Det är ett mönster som gynnar de
gener som är bärare av aggressivitet – det är därför det finns
– men det gynnar inte nödvändigtvis flocken eller arten
och definitivt inte de hannar som aldrig får möjlighet att
reproducera sig.

Att luras eller att ljuga är andra beteendemönster som
kan ge framgång i både natur och samhälle. Harmlösa arter
klarar sig ibland genom att imitera farligare arter, vad bio-
loger kallar *mimicry*. I mänskliga samhällen finns lögn och
bedrägeri som permanenta hot mot relationerna individer

emellan, trots omfattande motåtgärder som verifikationer, vittnesförsäkringar och äkthetsstämplar. Exempelen är många.

Att förhandla är nödvändigt

Livet består inte bara av kulspel, dueller och sex. Det krävs att man identifierar något element i det sociala samspelet som dominerar på ett tydligare sätt. Ett sådant element är *förhandlingen*. Utbyte i olika former är grundläggande för varje mänskligt samspel. Vissa tänkare har till och med velat göra utbytet till en social motsvarighet till kemiska bindningar – grundrelationer på vilka mer komplexa sociala strukturer byggs. Sociologen Durkheim såg utbytet som basen för den samhälleliga solidariteten.

Mellan föräldrar och barn sker ett utbyte som är lika gammalt som människan som art. Barnen lär sig gå, tala, kontrollera sin avföring och umgås i grupp med föräldrarnas hjälp. När barnen blir äldre, möter de arbetsfördelning – mellan yngre och äldre, mellan män och kvinnor och mellan andra kategorier. Varje form av arbetsfördelning förutsätter en förhandling, öppen eller underförstådd. Om den ene gör något och den andre gör något annat, måste man på något sätt bestämma hur mycket som är skäligen begäran av var och en. Föräldrar har i alla tider tagit hand om sina barn under uppväxtåren, och barnen har i gengäld förväntats sörja för föräldrarna när de blivit för gamla för att göra det själva. Vad kan föräldrarna kräva? Kvinnor och

män har i de flesta samhällen på liknande sätt fördelat sysslor mellan sig, även om fördelningen har sett mycket olika ut i olika samhällen. Vad är en rimlig fördelning? För att svara på alla sådana frågor krävs förhandlingar.

Till vardags använder vi ordet *förhandling* om situationer där man uttryckligen argumenterar om priser, löner eller andra villkor. Typsituationen är när säljare och potentiell köpare möts på den klassiska marknadsplatsen eller i en antikvitetshandel. Säljaren försöker övertyga den andra parten om att hon inte kan leva utan varan i fråga, och den eventuella köparen låtsas vara lagom ointresserad för att få ner priset. Sådana förhandlingsspel är vanliga också inom politiken, till exempel när regeringar ska bildas eller när internationella handelsavtal ska skrivas.

Turisten som prutar på en basar i främmande land kan ha roligt av själva processen, och de politiska förhandlingarna kan ha symbolvärde för en opinion. Men i de flesta fall upplevs tiden och energin som går åt i en förhandling mest som en belastning. Både säljare och köpare kan ha tumregler som hjälper dem att hitta fram till ett slutligt villkor – priset förra månaden, priset på en annan närbelägen marknad, eventuellt kompletterat med information om vad som har förändrats i omgivningen. Utan någon sådan information blir resultatet ofta att man går halva vägen var och möts på mitten.

På många moderna marknader har förhandlingen helt och hållet försvunnit. Ingen förhandlar om priset på en

limpa bröd med specerihandlaren; antingen accepterar man priset och genomför köpet, eller också avstår man och går eventuellt till en annan butik. Inom familjen har föräldrar och barn ofta olika uppfattningar om hur ansvar och sysslor ska fördelas, men inget förhandlande äger rum, eftersom båda parter vet ungefär vad resultatet kommer att bli. I arbetslivet finns gott om exempel på att uppgifter fördelas utan att det behövs särskilt mycket diskussion, även om de medarbetare som berörs kan ha andra uppfattningar i det tysta om hur uppgifterna borde fördelas.

Om de öppna förhandlingarna har försvunnit från många marknader, gäller det dock inte alla. Man talar om fastighetsmarknaden, men priserna på enskilda objekt på den marknaden bestäms ofta efter utdragna förhandlingar mellan säljare och köpare. Till och med priset på massproducerade varor som bilar är ofta förhandlingsbart, i synnerhet om försäljaren sitter med osålda exemplar av förra årets modell när datumet för lanseringen av nästa årsmodell närmar sig. Hur intressant det blir att förhandla öppet beror naturligtvis på hur stora värden som står på spel och vad själva förhandlingen kostar i tid och ansträngning.

Oavsett hur mycket av öppen förhandling som finns kvar, bör man ha klart för sig att det utbytesförhållande som råder, antingen det handlar om priset på en vara eller ansvarsfördelningen inom en familj, återspeglar ett underliggande styrkeförhållande. Att den formella processen inte är synlig betyder inte att full intresseharmoni råder.

En lång historia

Adam Smith inleder det andra kapitlet av *Nationernas välstånd* (1776) med följande betraktelse över arbetsfördelning och förhandlingar:

Denna arbetsfördelning, som har lett till så många fördelar, är inte resultatet av mänsklig visdom som förutser och inriktas mot det allmänna välstånd som den har givit upphov till. Den är i stället den oundvikliga, om än långsamma och gradvisa, konsekvensen av en viss böjelse hos den mänskliga naturen, som inte siktar mot någon sådan nytta: driften att schackra, förhandla och idka byteshandel.

Om denna drift är en av de ursprungliga, inneboende egenskaper i den mänskliga naturen som inte kan spåras eller om den – vilket verkar troligare – är en följd av förmågan att resonera och tala faller utanför denna diskussion. Den finns hos alla människor men inte hos något annat djur, som inte förefaller känna till vare sig denna eller någon annan sorts avtal.

Man kan hålla med Smith om att förhandlingarnas ursprung förlorar sig i en okänd förhistoria. Det förefaller ändå rimligare att se förhandlingarna som en nödvändig konsekvens

av arbetsfördelningen än tvärtom. Byteshandel har följt människan så länge vi har något arkeologiskt vittnesbörd – metallverktyg mot pälskinn, matvaror mot smycken och så vidare. Med jordbruket och den sociala skiktning som det förde med sig skapades nya, asymmetriska förhandlings-situationer – mellan jordägare och lantarbetare, mellan jord-ägare och arrendatorer och så småningom mellan hövdingar med bättre eller sämre väpnade styrkor.

Förhandlingar har inte varit begränsade till sådana varu- och tjänsteutbyten. Äktenskap har typiskt ingåtts efter omfattande förhandlingar, rörande antingen brudköp eller hemgift. Antropologerna har utrett vilken form som dominerat beroende på förutsättningarna; brudköpen dominerar i småskaliga, mansdominerade samhällen med månggifte.

Gåvor är en form av utbyte som har intresserat många antropologer – Marcel Mauss, Bronislaw Malinowski och andra. Mauss inleder sin klassiska monografi *Gåvan* med att konstatera att gåvor i många samhällen är frivilliga bara i teorin och att gåvor i realiteten både ges och återbetalas som en skyldighet. Han noterar dessutom att det ofta är grupper snarare än individer som är parter i utbytet, avtalen och skyldigheterna. Att inte överlämna en gåva när en sådan förväntades, att försumma att skicka en inbjudan eller att tacka nej var liktydigt med en krigsförklaring i de samhällen i södra Stilla havet som Mauss studerade. Gåvor och inbjudningar tjänade alltså syftet att hålla samman samhällen och förebygga konflikter.

Kula-ringen är ett sofistikerat utbytessystem på Trobriandöarna i Melanesien som studerades av Malinowski. Den var uppbyggd på två utbytesenheter, armskal och halsband, som cirkulerade i två flöden, motsols respektive medsols. Utbytet förutsatte ömsesidighet; det var viktigt att gåvor och gengåvor hade samma värde. Samtidigt skulle gengåvorna lämnas med viss fördröjning, så att det uppstod ett system av fordringar som bidrog till att stärka den sociala sammanhållningen. Varje utbyte föregicks av en förhandling.

Moderna gåvosystem som julklappar i den kristna delen av världen och Diwali-gåvor i det indiska samhället, ritualer som konfirmation och giftermål och födelsedagar har många drag gemensamma med de förmoderna institutionerna. Även om de formella restriktionerna i många fall har övergivits, finns det en allmän förståelse för de bakomliggande reglerna, och brott mot sådana regler leder till misstro eller till och med konflikt.

Förhandlingar har alltså följt människan så länge hon har funnits som art. Durkheim, Mauss och de andra klassiska tänkarna hade rätt när de såg det sociala utbytet som ett fundamentalt bindemedel i samhällsstrukturen. Förhandlingarna har inte inskränkts till det som i moderna samhällen kallas den ekonomiska sfären utan förekommer inom livets alla områden, och de finns kvar i äldre form på områden som ännu är relativt opåverkade av marknadskrafter. Förhandlingar, mer eller mindre underförstådda,

är den ekonomiska sfärens livsluft, och marknadskrafterna har penetrerat in i samhällslivets finaste kapillärer. Förhandlingar är också det som mer eller mindre definierar den politiska sfärens arbetsvillkor. Om man vill förstå de mekanismer som ger upphov till ojämlikhet på olika områden, måste man klarlägga förhandlingars dynamik. Men först krävs en överblick över ojämlikhetens landskap – historiskt, globalt.